

ALICIA SCHRIKKER

DE VLINDERS VAN BOVEN-DIGOEL

VERBORGEN VERHALEN
OVER KOLONIALISME

2021 Prometheus Amsterdam

Woord vooraf

Koloniale geschiedenis leeft. Toneelvoorstellingen, tentoonstellingen, debatavonden, stadswandelingen, televisieseries, podcasts en romans reflecteren volop op het koloniale verleden. Een onderdeel van die reflectie is het kritisch bekijken van wat historici tot dusverre hebben geschreven over kolonialisme, het attent maken op andere gezichtspunten en het zoeken naar nieuwe interpretaties. Koloniale geschiedenis schuurt nog altijd. De publieke en politieke debatten over de koloniale erfenis zijn vaak ongemakkelijk. Historici hebben lange tijd de neiging gehad om het koloniale verleden als afgesloten tijdperk te benaderen en hadden daarbij weinig oog voor de manieren waarop dat verleden in het heden doorwerkt. Ze werden in de eerste plaats gedreven door een betrokkenheid met het verleden, niet zozeer met het postkoloniale heden. Die traditionele afstandelijke blik van historici op het koloniale verleden lijkt nu niet meer te voldoen. De koloniale geschiedenis laat zich niet meer in één verhaal uitleggen, of vanuit één perspectief vertellen.

De roep om het tonen van verschillende perspectieven is luid, en de behoefte aan ‘nieuwe verhalen’ is groot. Maar waar begin je dan? Dit boek gaat over Indonesië. Alleen al voor dat land, met zijn duizenden eilanden en 350 jaar aan koloniale ervaring, zijn oneindig veel perspectieven te be-

denken. Vanuit Ternate of Banjarmasin ziet de koloniale geschiedenis er anders uit dan vanuit Batavia of Amsterdam. De koloniale ervaring van een twintigste-eeuwse postbode in Aceh verschilt wezenlijk van die van geroofde en verhandelde kinderen in het achttiende-eeuwse Makassar.

De twaalf hoofdstukken in dit boek gaan niet om traditionele onderwerpen als oorlog, economie of beleid, maar draaien om mensen voor wie de koloniale samenleving een fact of life was. Ze waren er onderdeel van, of ze dat nou wilden of niet. Tezamen bieden de hoofdstukken inzicht in de dagelijkse realiteit van het Nederlandse kolonialisme in Indonesië, van de achttiende tot en met de twintigste eeuw.

Aan de basis van dit boek staan fragmenten uit de koloniale archieven in Indonesië en Nederland, verzameld tijdens mijn historisch onderzoek in de afgelopen vijftien jaar. Een terloopse zin in een rechtsverslag, een woord in een brief of een veelzeggende foto inspireerden mij tot nieuwe gedachtegangen, maar in mijn wetenschappelijk werk gaf ik ze weinig ruimte. Daarvoor leken de getuigenissen net te klein, net te fragmentarisch. In de loop der jaren becroop mij het gevoel dat ik die kleine fragmenten onvoldoende op waarde schatte. Voor dit boek besloot ik daarom mijn methode om te draaien en de fragmenten uit de marge van het koloniale archief centraal te stellen. Die methode levert verhalen op die allemaal verschillend en uniek zijn, van een aardbeving op Ternate tot het wel en wee van een groep schoolmeisjes in het slaperige Banjarmasin. Maar stuk voor stuk geven ze inzicht in cruciale en beladen aspecten van de koloniale wereld, zoals racisme, seksualiteit en repressie. Andere

passages geven aanleiding om in te gaan op subtielere kwesties, zoals wederzijds onbegrip en de sleur van het dagelijks bestaan.

Zo'n pluriforme benadering werpt wel gelijk de vraag op: wat is koloniale geschiedenis dan? Is dat een geschiedenis van daar of van hier? Is het de geschiedenis van de Indische Nederlanders en de slavernij, van de scheepvaart en de handel, of ook van de toevallige ontmoetingen en uitwisselingen tussen Javanen en Nederlanders? Wanneer begint en eindigt die geschiedenis? Niet iedereen zal die vragen op dezelfde manier beantwoorden. De koloniale geschiedenis is misschien ook niet terug te brengen tot een absolute essentie. Sterker nog, het is juist de ongrijpbaarheid die het de moeite waard maakt om het koloniale verleden te onderzoeken. De verhalen in dit boek kunnen helpen bij de gedachtevorming over de reikwijdte van de koloniale geschiedenis. In het nawoord kom ik daarop terug.

IN EN UIT HET ARCHIEF

Elk hoofdstuk in dit boek staat op zich en biedt telkens een ander venster op de koloniale wereld. Bij elkaar geven de hoofdstukken niet alleen een indruk van de koloniale samenleving, maar laten ze ook zien wat de geschiedschrijving van het kolonialisme kan opleveren. De koloniale archieven spelen een cruciale rol in alle hoofdstukken. Onderzoekers van de koloniale geschiedenis bekijken deze bronnen de laatste jaren met steeds meer argwaan: het archief was immers in de eerste plaats het institutioneel geheugen van de koloniale bezetter. En toch, in het Nationaal Archief in het huidige Jakarta liggen nog kilometers

aan documentatie van de koloniale bezetting, als getuigenis van dat verleden. Met dit boek wil ik laten zien dat je het archief ook kunt gebruiken om over het leven van allerlei gewone mensen in de koloniale wereld te vertellen zonder direct het perspectief van de bezetter te reproduceren. Het archief is een gegeven, maar het is aan historici om keuzes te maken in onderwerp, interpretatie en perspectief. Zo probeer ik met dit boek nieuwe verhalen te vertellen, maar ook inzicht te geven in het daaraan ten grondslag liggende historisch onderzoek.

De archieven, zowel die van de VOC als die van de latere koloniale staat, bevatten sporen die zijn nagelaten door mensen die op uiteenlopende manieren te maken hadden met de koloniale wereld. Zij kwamen bijvoorbeeld in aanraking met justitie, zoals de jongetjes Steven en Januari uit hoofdstuk 4, of zij waren het object van belastingheffing door de koloniale overheid, omdat zij als eigendom van anderen werden beschouwd, zoals het tot slaaf gemaakte jongetje 'Herkulus' uit hoofdstuk 8. Hoe vind je deze mensen en hun verhalen terug in de kilometers aan koloniale administratie in Jakarta en Den Haag?

Voor wie het leven van deze mensen wil schetsen, is goede kennis van de bestuurlijke en institutionele organisatie van de VOC en de koloniale staat onontbeerlijk. In de achttiende eeuw was de VOC, na een eeuw lang oorlog voeren en handeldrijven, een organisatie geworden met territoriale belangen. In verschillende regio's claimde de compagnie soevereiniteit en bouwde ze een bestuur op dat zich met veel meer zaken bezighield dan handel alleen. Gouverneurs ter plaatse waren diplomaat, koopman, rechter én legerleider ineen. En overal waar de VOC een bestuur opzette, liet ze een archiefspoor na. Uitgaven

en inkomsten moesten verantwoord worden. Kennis en informatie over de lokale samenleving moesten doorgegeven worden aan opvolgers. Dat spoor verdween niet na het bankroet van de VOC in 1799, maar werd voortgezet door ambtenaren in dienst van de Nederlandse koloniale staat. In plaats van gouverneurs en commandeurs van de VOC kwamen residenten en assistent-residenten. Er veranderde van alles: er kwamen functies bij, er werden nieuwe wetten uitgevaardigd, er werden nieuwe belastingen bedacht. Maar het meeste werk in de kantoren bleef hetzelfde.

De antropologe Ann Stoler heeft in een kritische beschouwing van het koloniaal archief laten zien dat de kennis die daarin ligt opgeslagen vaak meer zegt over opvattingen van de koloniale overheerser dan over de realiteit van de lokale samenlevingen. Koloniale bestuurders hadden bijvoorbeeld grote behoefte om de lokale bevolking in te delen in categorieën, om zo overzicht te creëren en mens en omgeving beheersbaar en bestuurbaar te maken. Maar die categorieën kwamen lang niet altijd overeen met de manier waarop mensen zichzelf zagen. De term 'inlander' bijvoorbeeld, is voor een Javaan of een Ambonees betekenisloos. Chinezen in de Indonesische archipel vielen na 1854 in de categorie 'vreemde oostering', terwijl velen van hen al generaties lang in de regio geworteld waren. Je kon 'Europeaan' zijn, zonder ooit zelf in Europa geweest te zijn.

Ann Stoler's pleidooi om het archief in de eerste plaats te gebruiken om de koloniale geest te doorgronden heeft veel weerklank gevonden onder kritische historici en cultuurwetenschappers. De verhalen in dit boek laten zien dat je, als je eenmaal dat archief doorgrondt, wel degelijk

dicht bij de mensen kunt komen die in aanraking kwamen met kolonialisme en zo de koloniale situatie kunt bezien vanaf de grond, vanuit de dagelijkse praktijk. In veel van de hoofdstukken maak ik gebruik van technieken uit de academische subdiscipline van de microgeschiedenis. Door het spoor te volgen van een kind, een broek of een collectie vlinders werk ik dwars door verschillende archieven heen en breng ik fragmenten bij elkaar die ineens een compleet ander verhaal opleveren dan dat van de traditionele geschiedschrijving, waarin dat wat de bestuurders zelf wilden vertellen meestal leidend was.

De fragmenten die ik in de hoofdstukken gebruik, prikkelden mijn verbeelding en zetten me aan tot verder onderzoek. Zoals het verhaal van een gedoneerde gestreepte broek in hoofdstuk 9 laat zien, kan dat onderzoek ook nieuwe wendingen krijgen in onverwachte gesprekken met nazaten van de mensen uit die archiefbronnen, of door het raadplegen van een heel ander type bron, zoals het landschap. In verschillende hoofdstukken toon ik hoe het proces van onderzoek doen in elkaar steekt en neem ik de lezer mee op mijn eigen zoektocht naar wat koloniale geschiedenis nu eigenlijk is en wat het ons kan vertellen.

THEMA'S, WENDINGEN, SCHAAL

In dit boek staan mensen centraal die met kolonialisme te maken hadden of die de koloniale wereld vormgaven door hun manier van handelen en de relaties die ze opbouwden. De selectie aan verhalen lijkt op het eerste gezicht willekeurig, maar ze draaien om de thema's waarmee ik mij de afgelopen jaren in mijn onderzoeksprojecten heb

beziggehouden, zoals de rechtspraktijk, natuurrampen, koloniale cultuur en slavernij. Dat betekent ook dat sommige belangrijke onderwerpen nauwelijks aan bod komen, of slechts op de achtergrond een rol spelen. Het cultuurstelsel, de karakteristieke vorm van de gedwongen arbeid die Nederland op Java uitrolde in de negentiende eeuw, komt in dit boek nauwelijks ter sprake. Niet omdat het geen belangrijk onderwerp is, maar vooral omdat ik mij hier in mijn eigen onderzoek niet mee beziggehouden heb. Bovendien is er al de nodige aandacht aan het cultuurstelsel besteed door andere historici. Hetzelfde geldt voor de koloniale oorlogen: die staan volkomen terecht volop in de belangstelling, maar in mijn onderzoek probeer ik de meer alledaagse aspecten van het kolonialisme te vatten. Want hoewel we dankzij Piet Hagens *Koloniale oorlogen in Indonesië* weten dat er tussen 1602 en 1949 nauwelijks een jaar voorbijging zonder dat Nederland ergens in Azië verwickeld was in oorlogshandelingen, is het tegelijkertijd ook zo dat er op de meeste plekken het grootste deel van de tijd geen oorlog was.

Dat mijn verhalen zich meer richten op de alledaagse aspecten van het kolonialisme betekent niet dat ze niet over geweld of verzet gaan, integendeel. Maar geweld en verzet beschouw ik juist in hun meer alledaagse vormen. Het geweld zit soms ook in de bureaucratie zelf, die mensen in gevangenschap en zelfs slavernij dwong. Of in het juridische bestel, dat misschien de illusie kon geven van rechtszekerheid, maar in de praktijk die rechtszekerheid juist geregeld ondermijnde. De koloniale samenleving ontwikkelde zich over een lange periode en daarbinnen ontwikkelden mensen manieren om met het kolonialisme om te gaan. Dat konden Nederlandse mannen zijn die de

grenzen van de macht opzochten om er zelf beter van te worden, maar ook lokale machthebbers ontwikkelden een omgang met het kolonialisme, door het een plaats te geven in de eigen politieke cultuur. Op al deze aspecten gaat dit boek in.

Ik heb de verhalen in dit boek losjes gegroepeerd rond drie thema's: macht en contact, slavernij, en kennis en catastrofe. Met opzet schrijf ik 'losjes': de thema's vormen namelijk geen strenge afbakening van wat ik uiteen wil zetten in de hoofdstukken, en in vrijwel ieder hoofdstuk zijn elementen van alle drie de thema's te vinden. De thema's zijn vooral te beschouwen als invalshoeken, die ik gebruik om per hoofdstuk vanuit verschillende perspectieven te verkennen op welke schaal en met welke intensiteit koloniale verhoudingen in het leven van mensen doordrongen.

De eerste hoofdstukken draaien om 'macht en contact'. Macht en contact laten zich op allerlei manieren onderzoeken, daarvoor hoeven we niet per se bij de koloniale staat te beginnen. Het boek opent dan ook met een familiegeschiedenis die laat zien dat persoonlijke lokale relaties de sleutel vormden tot het verkrijgen van financiële macht. Maar macht en contact kregen ook op andere manieren gestalte, zoals in het fenomeen van machtige koloniale mannen, 'witte radja's', aan de randen van de koloniale staat. Heel concreet zijn machtsrelaties zichtbaar in de wereld van een resident op een afgelegen eiland als Ternate. Diens kantoor was het centrum voor allerlei soorten interactie met mensen en machthebbers uit de omgeving. En machtsrelaties en contact waren natuurlijk niet alleen maar formeel en bestuurlijk, getuige het intieme contact tussen twee jongetjes dat ik in hoofdstuk

vier beschrijf, allebei kinderen, de een slaafgemaakt en de ander zeeman.

Ook 'slavernij' komt op verschillende plekken aan bod in het boek, maar een aantal hoofdstukken zoomt daar heel expliciet op in. De geschiedenis van slavernij wordt meer met het Caraïbisch gebied dan met Indonesië geassocieerd, maar ook in de archipel kwam slavernij eeuwenlang voor. In dit deel onderzoek ik de ervaring van slaafgemaakten zelf. Hoe dicht kunnen we bij hen komen? De hoofdstukken laten zien dat de bureaucratische omgang met slaafgemaakten vormgaf aan slavernij als maatschappelijk fenomeen, soms onbedoeld en met paradoxale uitkomst. Wetgeving en bureaucratie die waren bedoeld om slaafgemaakten te beschermen, bleken in de praktijk juist tegen deze mensen te werken. De omgang met slavernij in de lange periode van afschaffing vormt in deze hoofdstukken ook een lens op sociale veranderingsprocessen in het algemeen. Nieuwe regels en instituties geven soms de indruk dat alles is veranderd, maar uit de slavernijgeschiedenis blijkt dat oude gewoontes niet zomaar verdwenen en zich steeds weer bleven opdringen.

'Kennis en catastrofe' komen zowel letterlijk als figuurlijk tot uitdrukking in de laatste hoofdstukken. Zo ga ik op zoek naar historische kennisoverdracht over de omgang met natuurrampen op het eiland Sangihe Besar in Noordoost-Indonesië, en laat ik zien hoe een groep schoolmeisjes uit de Indisch-Europese gemeenschap in Banjarmasin rond 1900, al dan niet via het pad van het onderwijs, hun plek in de wereld vonden. De laatste twee hoofdstukken gaan over de rol van politieke kennis en kennisverspreiding tijdens het interbellum, en de rampzalige reacties die dat bij de koloniale bestuurders opriep.

Maar terwijl de catastrofe van het kolonialisme tot een climax kwam onder een steeds repressiever optredend Nederlands koloniaal regime, ging het leven in de dorpen en steden ook gewoon door. Een postbode bezorgde zijn post, een rechter legde een vlinderverzameling aan, de meisjes van Banjarmasin trouwden en kregen kinderen. In de verhalen komen die verschillende kanten aan bod, en daarmee geef ik bewust ruimte aan de gewelddadige én absurde alledaagsheid van de koloniale wereld.